

Jovana M. Reba
Vlada AP Vojvodine, Novi Sad
jovanaq@gmail.com

UDC 821.163.41.09 Dimitrijević J.
stručni rad

ROD I TRANSVESTIJA U HAREMSKOM DISKURSU JELENE DIMITRIJEVIĆ

SAŽETAK: U ovom radu se analizira kontraverzan umetnički segment putopisnog teksta Pisma iz Niša o haremima (1897) Jelene Dimitrijević (1862–1945) – književnice koja je umetničkim delom, stavovima i aktivnim činom putovanja na Istok i Zapad, prevazišla okvire srpskog patrijarhalnog realiteta na raskršću 19. i 20. veka. Iz perspektive feminističke i imagološke teorije, proučavani su sledeći elementi: predstava haremske kulture i odnos prema ženskoj seksualnosti i lezbejskoj praksi u patrijarhalnom muslimanskom društvu. Na primerima iz teksta, demonstrira se na koji je način Jelena Dimitrijević demistifikovala haremski entitet, obremenjen tabuima, predrasudama i erotskim konotacijama. U zaključnim razmatranjima ističe se da je književnica (u svojem putopisnom izveštaju) otkrila žensku potkulturu koja simbolizuje otpor prema muškoj dominaciji na socijalnom, kulturnom, ali i na seksualnom nivou. Ukazali smo da turski odnos prema seksualnosti, kao konceptu rasplinutom između biološkog, društvenog i fizičkog, funkcioniše na nekoliko nivoa: kroz teorijsko poštovanje religioznih i moralnih zakona, ali i kroz životnu praksu koja se zasniva na modeliranju ovih pravila, praktikovanjem homoseksualnih/ lezbejskih odnosa, kao posledice rigidnog sistema i ujedno potpuna sloboda u istraživanju i pomeranju granica seksualnog zadovoljstva. Inovativnom rodnom ekspertizom tabuizirane ženske seksualnosti, Jelena Dimitrijević se približila savremenom internacionalnom feminističkom diskursu. Smatramo da će njeno delo imati veoma značajnu ulogu u budućem konstruisanju ženske istorije književnosti.

Ključne reči: feministička teorija, haremska književnost, transvestija, drugost, lezbejstvo.

Pomeranjem naučnog fokusa od univerzalnog sistema vrednosti ka analizi ženskog pogleda na svet, inicirana je i potraga za zaboravljenim, ili marginalizovanim iskazima ženskog iskustva. Nova čitanja dela spisateljica iz prošlosti utiču na promenu fizionomije književnih kanona. Upravo zato, u svetlu savremenih teorija, ime Jelene Dimitrijević (1862–1945) nekada slavljene, a potom zaboravljene pesnikinje i prozaičkinje – ponovo postaje prepoznatljivo. Ova izuzetna i originalna žena, umetničkim stvaralaštvom, stavovima i aktivnostima prevazišla je okvire srpskog patrijarhalnog realiteta na raskršću 19. i 20. veka. Pisala je poeziju (*Pesme* 1894; *Une Vision* 1936), prozu (pripovetke *Đul-Marikina prikažnja* 1901; *Fati-sultan, Saft-hanum, Mejrem hanum* 1907; *Amerikanka* 1918; roman *Nove* 1912; kao i putopise (*Pisma iz Niša o haremima* 1897; *Pisma iz Soluna* 1911; *Pisma iz Indije* 1927; *Novi svet ili u Americi godinu dana* 1934; *Sedam mora i tri okeana. Putem oko sveta* 1940).

Istražujući ženski pol Istoka i Zapada, književnica je problematizovala pojam tradicionalne falogocentrične istorije, upisujući autentično žensko iskustvo u tu istu istoriju. U analizi problematike seksualnosti u njenim putopisima, pojam *alteritet* ima veoma značajno mesto. U ovom tekstu ćemo pokazati na primerima iz dela *Pisma iz Niša o haremima* kako je Jelena Dimitrijević pisala o tabuiziranoj temi lezbejskog odnosa u turskim haremima, čime je nametnula dominantnoj patrijarhalnoj kulturi svedočanstvo o postojanju seksualnog alteriteta. Postojanje ovog subverzivnog elementa je u tadašnjoj recepciji u potpunosti ignorisano, u skladu sa patrijarhalnom tendencijom negacije svega što odstupa od normalnog, uobičajenog i društveno prihvatljivog. Danas, u svetlu feminističkih i ginokritičkih istraživanja, ovaj aspekt dela je veoma značajan jer otvara niz pitanja, od analize samog odnosa spisateljice prema lezbejskom ponašanju, do diskusije o tome da li ona opisuje lezbejsku potkulturu u okviru ženske kulture, ili otpor dominantnoj patrijarhalnoj kulturi.

Delo *Pisma iz Niša o haremima* je dokumentarno-didaktički putopis o životu i položaju žena u haremima u Nišu, kao i o svadbenim i religioznim običajima. Kroz pisma prijateljici, J. Dimitrijević oblikovala je tri tematska kruga: prvi čini pismo *Prvi put u Nišu*, u kojem nagoveštava svoje interesovanje i nameru da prouči ovaj nepoznat i egzotičan narod. Drugi deo knjige sadrži 14 pisama u kojima se detaljno prikazuju svadbeni običaji kod Turaka, ali i analiziraju karakteristike mentaliteta, odnos prema religiji i tradiciji. U poslednjem delu putopisa dat je epilog ranije započete priče o Turkinji Hajriji koja se udaje protiv svoje volje, kao i zaključak o turskom odnosu prema oslobođenom Nišu i društveno-političkim promenama.

U književno-formalnom pogledu, delo ostvaruje kontinuitet sa brojnim putopisima koji su bili objavljivani ne samo kao zasebne knjige, već i svakodnevno, u dnevnoj štampi i periodici. Međutim, sadržaj *Pisama* Jelene Dimitrijević je ipak unikatan, jer u sebi krije sveobuhvatnu, detaljnu i vernu sliku turskog harema, stranog i mističnog ženskog sveta i sedentarnog načina života, utoliko privlačnijeg jer je vekovima bio konzistentni deo multikulturne stvarnosti ovih geografskih prostora, a nikada nije izgubio oznaku zabranjenog i nepoznatog. Stoga, spisateljčina uloga u otkrivanju misterije ima rodni značaj, jer jedino žena može neposredno da izvesti o haremskom identitetu.

Haremska kultura je oduvek simbolizovala erotizovanu fantazmu o mikro-prostoru u kojem egzistiraju lepotice, obdarene talentima, čija je osnovna funkcija zadovoljenje muških želja. Ovakva slika se oblikovala preko književnih dela pisaca iz 19. veka, koji su u centar svog interesovanja postavili orijentalni svet. Prema rečima naučnice Rejne Luis, mogu se podeliti na dva tipa. Na prvom mestu su tekstovi u domenu fikcije koje su pisali muškarci. S obzirom na to da u hareme nisu mogli fizički kročiti, kreirali su njegovu sliku u skladu sa ličnom imaginacijom, predrasudama i sekundarnim izvorima znanja. Drugi tip se odnosio na tekstualne rezultate istraživačkih avantura žena, koji se definišu kao autentični, istiniti i objektivni iskazi. Putnice iz zapadnih zemalja pristupale su ženskoj problematici sa pozicija hrišćanskih, evro-

centričnih vrednosti i oštro kritikovale ropski položaj muslimanki, doživljavajući ih, po rečima Svetlane Slapšak, prvenstveno kao „simbol ženske potlačenosti” (Slapšak 1998:140). Pisanjem o haremima spisateljice su imale privilegovani položaj u književnim krugovima jer su prezentovale svet u koji nijedan muškarac nije mogao da kroči. Najznačajnija knjiga o haremima u 20. veku bila je *Engleskinja u turskom haremu* (1915) feministkinje i novinarko Grejs Elison, koja je tvrdila da je položaj turskih žena prvenstveno političko pitanje i stoga je veoma cenila mladoturski pokret, verujući da će tekovine njihove revolucije izmeniti hiljadugodišnji proces degradacije žene i doneti im oslobođenje.

U skladu sa tvrdnjom Edvarda Saida da „svako ko piše o Orijentu (a to važi čak i za Homera) podrazumeva (...) neko prethodno znanje o Orijentu, prema kojem se odnosi i na koje se oslanja” (Said 2000: 34), moramo naglasiti da je Jelena Dimitrijević čitala dela zapadnoevropskih pisaca koji su pisali o haremima, ali je takođe bila u povlašćenom položaju u odnosu na strane spisateljice (sa Zapada) koje su boravile na Istoku – zahvaljujući svojem heterogenom balkanskom kulturnom identitetu.

Opisujući noćna haremska veselja kao sastavni deo svadbenih svečanosti, J. Dimitrijević je stavila akcenat na specifični oblik ljudske prakse, čija će analiza dati njenom celokupnom stvaralaštvu specifičnu aromu i valer kontraverze, ali i uneti novi element u srpsku književnost, koji čak i u savremenom dobu predstavlja tabu. To je tema lezbejstva – specifičnog aspekta odnosa među ženama u haremima, koja se javlja već u ranoj poeziji spisateljice (evidentno u načinu doživljavanja lepote i senzualnosti žene, kao i u opisima lezbejskog ljubavnog trougla), u proznom stvaralaštvu (kroz analizu veza među ženama u romanu *Nove*, u pripovetki *Amerikanka* o ljubavnoj opsesiji ženom, koja joj je u realnosti bila prijateljica), kao i u putopisima – kroz specifičnost opisa žena sa kojima je spisateljica dolazila u dodir.

Jedna nevestina rođaka, Carigradanka, devojka, približavala se (Ali-begovoj rođaci, prim. J. R.), zboreći joj:

– Tebe ću, hanum, ja da poslužim: želiš li gorku kavu ili slatku, reci mi!

Njeno se lice zažari; blažen osmeh razvuče joj usne – gledajući u devojku zagušljivim glasom izusti:

– Hoću takvu – kao što si ti.

Devojka se osmehnu – donese joj slatku.

Jedna primeti njeno uzbuđenje, prišapta joj:

– Gde li je Hasan-aginica!

Nju ove reči naljutiše, te se s gnevom okrete svojoj prijateljici:

– Hasan-aginicu da prodam, Stambolki šećer da kupim; je li je dosta?

– Ti se, čini mi se središ? Nemoj, seti se izreke, koju izmisliše arapski mudraci:

‘Bujica dolazi, prolazi – pesak ostaje...’ (Dimitrijević 2003: 43).

Ovaj pasaż ima nekoliko značenja. Činjenica je da Jelena Dimitrijević u društveno-političkom i istorijskom momentu pisanja dela nije mogla otvoreno da analizira temu lezbejske ljubavi, kao ni da obznani svoj stav o tome. Stoga, ona se povlači iz ove scene, puštajući svoje junakinje da govore. Erotska uzajamna

privlačnost između Carigrađanke i Ali-begove rođake je označena tonalitetom glasa („zagušljivim glasom izusti”), metonimijskom igrom reči (varijacije značenja atributa koji se odnose na reči „kafa” i „devojka”), i uvođenjem svedoka (prijateljice) koja je dešifrovala navedene pojmove, te kao protivtežu očiglednoj ljubavnoj igri, postavila suparnicu (Hasanaginicu). Poenta, ilustrovana kroz arapsku poslovicu, dobija sledeće značenje: Hasanaginica reprezentuje simbol ljubavi (i stalnosti) u poredbenom odnosu sa Carigrađankom kao simbolom strasti (i prolaznosti).

Dalje, značajno je da u ovoj sceni očigledna lezbejska želja ne samo da ne izaziva čuđenje, ili homofobičnu reakciju, već je recipirana kao prirodna i uobičajena, što mnogo govori o tradiciji lezbejskih iskustava u haremskoj zajednici. Muslimanski svet ima jasno uvrđenu distinkciju na žensku životnu praksu i mušku. Žene dolaze u dodir samo sa onim muškarcima sa kojima su u bliskom krvnom srodstvu (otac/ brat/ sin). Iako se u centru interesovanja, potreba i svih aktivnosti muslimanske žene nalazi muškarac – on je najmanje (fizički) prisutna figura u njenom životu.

Razumevanje diskursa o transrodnosti u turskom shvatanju morala bilo je potpuno drugačije od evropskog, dok su (sa religijske tačke gledišta) islamski i hrišćanski stavovi gotovo ujednačeni: u hrišćanskoj teologiji, homoseksualno ponašanje se smatralo smrtnim grehom – vidom „požude” ili „bludničenja”, određenog kao njegov najgori oblik, pod nazivom *peccatum contra naturam* ili „greh protiv prirode”. Bosanski orijentalista, dr Enes Ljevaković naglašava da u islamskoj religiji:

Šerijat strogo zabranjuje i homoseksualne i lezbijske odnose. U jednome hadisu navodi se da je Muhamed rekao: *Kada vidite da neko radi ono što je radio Lutov narod* (homoseksualni odnos), *ubijte i aktivnog i pasivnog učesnika*. Lezbijski su odnosi, također, strogo zabranjeni i nikada ne mogu biti legalni i zakoniti. Počinitelji ovog krivičnog djela kažnjavaju se kaznom diskrecionog prava sudije (Ljevaković 2003:26).

Međutim, istorija privatnog života u Turskoj daje nam na uvid svedočanstva koja su u koliziji sa postulatima religioznog morala. Muški homoseksualizam, muški haremi i pedofilija zajedno su predstavljali jedan od elemenata društvenog realiteta Osmanskog carstva. O problematici homoseksualnosti svedoči i američki historičar Džonatan Drejk:

U najvišim slojevima turskog društva, bilo je evidentno prisustvo čitavog niza mladića (robova), koji su kupovani na bazarima roblja, zarobljeni kao ratni plen, ili u okviru *danka u krvi*. U rasponu od osam do šesnaest godina starosti, oni su prolazili specijalnu obuku, koja se sastojala od erotskog pesništva i pevanja, plesa, književnosti i različitih načina da se zadovolje muškarci (Drejk).

Jelena Dimitrijević nijednom rečju ne upisuje svoj stav o temi seksualnosti/ lezbejstva, ali ima jaku potrebu da lezbejsku scenu zapiše: „Hoću sad da ti je ispričam (anegdodu – Prim. J. R.), pa makar joj i ne bilo mesto ovde” (Dimitrijević 2003: 43).

U nastavku putopisa razrađuje motiv lezbejstva u odnosu između istih akterki, kroz igru reči i nagoveštaj želje:

Fatime hanuma, moja poznanica, i ona lepa carigradska devojka, ne kanosaše se. Jedna pita Fatimu:

– A dina ti, što ne ‘udari’ kane?

Ona joj odgovori:

– Ona, koju ja milujem, ne može mi je udariti: pokvarila bi bele ruke belje od labudovih krila. Pa kad je ovako, proći ću i bez kane (Dimitrijević 2003:63).

Dešifrujući ovaj verbalni seksualni inuendo, Jelena Dimitrijević primenjuje „orijentalni” stil nizanjem stilskih figura, koje treba da istaknu misterioznost i senzualnost Fatimine želje:

Dok ovo govoraše, učini mi se da pogleda u Carigradanku devojku; učini mi se da je voljna, da joj ona razbere reči, da joj ona čuje glas, što dršće kao žica na arfi uz koju se pevaju pesme sevdalijske (Dimitrijević 2003: 63).

U doživljaju scene Dimitrijević namerno krši pravilo da je lezbejstvo entitet o kojem se ne govori neposredno, već isključivo metaforično te glasno postavlja pitanje Fatimi: „A koja je to, što je tvoja duša miluje?” (Dimitrijević 2003: 63). Ipak, direktan odgovor ne dobija, već biva učutkana: „Čuti! Čuće hanume, prošaputala mi je, mećući kažiprst na svoja usta. Hanume su se podgurkivale i smešile” (Dimitrijević 2003: 63).

U pismu pod nazivom *Mala kane noć (Kjučukk’na gedžesi)*, kroz dug monolog, obogaćen lirskim digresijama, Turkinja otkriva spisateljici svoju ljubavnu bol, osećanje strasti i čežnju prema Carigradanki, kao i strah da njena osećanja ne budu obelodanjena u javnosti:

Zatekoh je (Fatimu, prim. J. R.) u vrtu neveselu, rasejanu. Govorila mi je uz drhtalim glasom turski, otprilike ovako: – Blago meni! Tamo će biti haremi, a haremsko je čedo i moja draga. Večeras se nećemo mučiti ni sa bojom ni sa konom, večeras je samo igra i pesma... Pesme! Ali što im se radujem? Neće mi ‘pustiti’ ni jedne reči pesmom moja draga. A i ja moram ćutati – haremi su đavoli, setili bi se. Da li bi bilo teško bulbulu, kad ne bi smeo pevati, a srce ga ‘tera’ na slatko-tužnu pesmu njegovu?... Poznala je da je svojom dušom milujem, ne odgovara... Tanka je i visoka; oči su joj plave kao more i duboke kao ono more, kraj kojega je rođena, u kom se ogleda sav prestoni grad cara careva. Ogleda se on i danju i noću odavno – i još u njemu ne potonu; a ja sam u njenim očima potonula – čim ih videh... (Dimitrijević 2003: 66).

Ljubavna čežnja dobija svoj epilog u kući neveste, pri susretu Fatime i Carigradanke, u kojem se njihovi postupci i osećanja predstavljaju kroz kontrast – Fatima je nesretna i potištena, slaba i nesposobna da svoju čežnju obuzda, dok je opis dostojanstvene, prelepe i bogato obučene Carigradanke dat kroz poređenje sa zvez-

dom repaticom (nakitom od dijamanata koji nosi na grudima) – pojavi se, zabljesne sve oko sebe i nestane.

Erotizovana igra između dveju Turkinja nije i jedini primer lezbejskog odnosa u putopisu. U nastavku književnica pažljivo prati razvoj odnosa između novih akterki – lepe udovice Zehre i bogate Solunjanke, koja svoju ljubavnu čežnju izražava kroz strasne poglede i na kraju, kroz neobuzdan plač, pokušavajući da ga predstavi kao „žal za Niš”, ali žene u haremu su to prozrele i sažaljevaju je, zato što će ljubav ostati neuzvrćena – Zehra je prema Solunjanki ravnodušna i zavodi je samo zbog sujete. Posmatrajući ovu scenu kao analognu svojoj ljubavnoj priči, Fatima je objašnjava Jeleni Dimitrijević: „Dala bi ona mnogo samo jednom da poljubi njeno fildžan-oko, ali uzalud. Zehra je i ne gleda. Teško i njoj i meni!” (Dimitrijević 2003: 75). Na pitanje koga voli, Fatima odbija da dâ direktan odgovor i umesto toga, ukazuje joj na dve prisutne žene, koje su u emotivnoj vezi. Njihov specifičan odnos simboliše i oblačenje u istu odeću: „Pogledaj one dve u belom odelu... Jednak im je kroj haljina; na glavi su im jednake šamijice; pa i cvetovi su im jednaki” (Dimitrijević 2003:76). Spisateljica naglašava da ovaj lezbejski odnos podrazumeva odsustvo tipičnih karakteristika heteroseksualnog prijateljstva među Turkinjama:

Da su samo obične prijateljice, krile bi jedna od druge ono što prave za svadbu kao zmija noge, jer su Turkinje sebične. Ako bi koja pohvalila ruho njene prijateljice, zavidela bi, podsmehnula bi se, ogovorila je. Zavist i ogovaranje, najglavnije su karakterne crte Turkinja (Dimitrijević 2003: 76).

Lezbejska veza podrazumeva ljubomoru, zbog čega ljubavnice moraju biti usmerene samo jedna na drugu i ne smeju pokazati blagonaklonost prema trećoj osobi, jer bi izazvale strašnu scenu, ali tek kad se nađu same, u intimi svojih domova, jer su svi moralno neprihvatljivi oblici ponašanja osuđeni na prećutkivanje i misterioznost:

A one dve što ovako lepo sede jedna kraj druge, neće se ogovoriti ni za živu glavu... Jeste, samo u ovom slučaju, kod ovake vrste prijateljica, nema zavisti, nema ogovaranja, nikad i ni po što. No i ako nema zavisti i ogovaranja, ima nešto drugo, ako ne gore, a ono strašnije. To je silna ljubomora. Zar bi smela jedna od ovih dveju da se ljubazno razgovori ili nasmeje s kojom mladicom? Jok, vala. Ovde bi tek bio pravi k'jamet. Istina, ne odmah u društvu; kod kuće... (Dimitrijević 2003: 76).

Vrhunac slavlja za Turkinje predstavlja ples i igra – najiskreniji izraz njihove emotivnosti i senzualnosti: „Svirale su i pevale tiho i lepo, lepše od sviračica: uzdisale su, uzvikivale, pljeskale dlanovima po taktu svirke, dobacivale reči iz pesme onoj, koja im se najviše dopala...” (Dimitrijević 2003: 78), i na vrhu gradacije sevdaha i prepuštanja erotskoj snazi muzike: „...Bacale su cigare jedna drugoj u krilo zapaljena palidrvca i cigare... Zar je samo jedna otišla kući s progorelim skutom?” (Dimitrijević 2003: 78), što se može objasniti kao oblik seksualnosti u sistemu simboličkih gesto-

va, koji posredno govori o cenzuri kulture iz koje potiču. Uopšteno govoreći, ljubavna/ erotska tematika je jedna od ključnih u muslimanskoj narodnoj poeziji – to se ogleda u beskrajnim nizovima pesama o ljubavnoj čežnji, strasti i sevdahu, koje su deo svakodnevnog folklora, kao i plesa sa naglašenim erotskim elementima. Ovi elementi se očituju kod ženskog,¹ ali i kod muškog pola.

Jelena Dimitrijević je gradativno razvila sliku opšte zanesenosti i opijenosti muzikom, strašću i senzualnošću koje ona budi u orijentalnim ženama: sledi ples glavne čokekinje i Zehre (lepe udovice), koje sinhronim pokretima izražavaju sve faze ljubavne igre: zavođenje, odbijanje, osvajanje i konačno spajanje:

A Đulsefa (čokekinja – Prim. J. R.)? Čas lećaše kao vetar; čas se lelijaše i povijaše kao klas. Dodirujući samo prstima šareno tle, zvaše drugu na zatalasane od umora grudi svoje, gledajući je nežno za dugo pravo u oči. Ova se srđaše na nju, odbijajući je od sebe, begaše; Đulsefa je opet zvaše, trčaaše za njom, kazivaše joj licem i očima žarku ljubav svoju. Ova je opet zvaše, trčaaše za njom, kazivaše joj licem i očima žarku ljubav svoju. Ova je oturi rukom od sebe. A kad je treći put pozva – pogleda je nežno, i đulsefa nju: poleteše razdragane i srećne jedna drugoj u naručje... (Dimitrijević 2003: 82).

Ples sada ide ka vrhuncu, uz vrisak egzaltiranih žena, koje svojim glasom i pokretom imitiraju pucanje puške. Igra čokeka je sve brža i doživljava klimaks koji se ovaploćuje u intenzivnim, žestokim pokretima svih ženskih tela, čija erotičnost prelazi u eksplicitnu seksualnost, koja spisateljicu zapanjuje i postiđuje do te mere da nije u stanju da nastavi sa opisom:

– Hopa! hop!, podvikuju hanume. A čoceci ne sustaju, igraju – ne igraju no lete!...

– A! Ha! hade, džan'm!, govori Ata.

– Džan'm!, prihvata Đulsefa.

– Hade, kuzum! Hopa javrum!, uzvikuju obe sestre crne.

– Javrum!, opet prihvati sama bela Đulsefa.

Bledi Đulsefini obrazi pretvoriše se u živi plamen; burno joj odskaču grudi, raspinje se uzano jeleče. I zveket zilova je sve brži, sitniji i najsitniji bi, kad podviknu Ata:

– Čalka sana, hanumlara biraz! (Tresi sebi, hanumama malko!)

– A! ha! Čalka sana, hanumlara, Zejbek!, prihvatiše kade; a čoceci? Zatrepereše rukama i... Ne, ne, ovo opisati ne umem a i ne dopada mi se, neka ostane (Dimitrijević 2003: 3).

Posle vrhunca, čokekinja se sruši u krilo Zehre, koja njenu erotsku igru nagrađuje novcem, lepeći joj dinare po licu. Međutim, ovo nije kraj, nego samo pauza u nizu erotskih igara, posle koje usleđuje najkontroverznija: „Jašmak (veo)! Feredže!

¹ U svojoj autobiografskoj knjizi *Istanbul* Orhan Pamuk pominje čuvenog nemačkog slikara Antona I. Melinga, koji se proslavio slikanjem istambulskih pejzaža. On predstavlja njegovu najpoznatiju sliku koja prikazuje unutrašnjost sultanovog harema, čiji je osnovni motiv lezbejski odnos dveju haremkinja.

Aman! Harem! zahori se kroz prostranu odaju, punu žena, strahovito” (Dimitrijević 2003: 83). Uzbuđenje i strah hanuma obuzima i samu spisateljicu:

Natrag! Harem!, izgovorih i ja nehotice.

– Jašmak (veo)! Feredže! Aman!, zapomagahu muslomanke, podižući krajeve od šalvara i dugačkih anterija i pokrivajući njima svoja lica.

– Natrag! Harem!, izgovorih još jednom pa potrčah Ešref-hanumi. (Dimitrijević 2003: 83).

Veliko uzbuđenje i metež među hanumama bio je izazvan iznenadnim upadom *muškarca* u harem:

U haremluk se uvukao Turčin!

U crnom je jevropskom ruhu, na glavi mu visok fes; lep je: brci su mu crni a lice belo kao u kadune! (Dimitrijević 2003: 83).

Ulazak muškarca u zabranjenu žensku teritoriju je najstrože zabranjeno muslimanskim zakonima, jer pogled na žensko golo telo budi u njemu strast i požudu, što neminovno dovodi do bluda. Stoga ova scena ima snažan erotski naboj, jer predstavlja poigravanje sa zabranjenim – *muškarac* preduzima upravo ono zbog čega žene i jesu sakrivane pod velovima i zatvarane u harem – seksualni atak:

Pojurio je Đulsefi, odgurnuo je sa Zehrina krila... Privuče Zehru na svoje grudi

– izljubi joj i oči i lice. Branila se; udari ga rukom preko usta, a u tom se zahori burno pljeskanje i smeh.

Mladom Turčinu spali su brkovi!

– Dušman, šta učini!

– Džans’z (bezdušnik), poplaši nas!

– Đavole solunski!, mešaše se s pljeskanjem dlanova i smehom.

Ovaj mladi i lepi Turčin bejaše strasna i lukava Solunka, Emir-hanuma (Dimitrijević 2003: 83).

Iako hadisi strogo zabranjuju ovakve transvestije, očito je da su one reprezentacija najskrivenijih erotskih želja bula. Igra se ne zaustavlja samo na tome, već se dalje preobražava u domenu lezbejskog impulsa: Solunka izvodi ovaj performans, samo da bi zadovoljila svoju seksualnu želju za Zehrom. Posmatrajući performans sa elementima lezbejstva i transvestije, Jelena Dimitrijević zaključuje da su njeni uzroci daleko kompleksniji i da se ne mogu objasniti samo kao naivna, detinjasta igra. Svesna nemogućnosti da javno obelodani i jasno definiše homoerotičnu scenu koja se odvija pred njenim očima, zbog stroge književne cenzure u istorijskom momentu pisanja dela, spisateljica se služi induktivnom metodom, koja zahteva čitaočev mentalni angažman: ukazujući na lezbejske elemente (ljubljenje kod Turkinja nije uobičajena pojava, sem u seksualnom kontekstu), ona posredno navodi čitaoca da sam dođe do zaključka o lezbejstvu, kao obliku prihvatljivog i uobičajenog odnosa među ženama u haremu:

Šale što su sa ovim Turčinom vođene, od naivnosti su daleko toliko koliko ustezanje u ovim prilikama od Turkinja. One se ne ljube ni o velikim praznicima,

ni o najvećim svečanostima sa svojim prijateljicama, pa ni sa rođakama. Što je u nas pri kakvu čestitanju ljubljenje, to su u njih zagrljaji i nežno pritiskivanje obraz na obraz (za vreme tursko i Nišlike Srпкиnje su se ovako zdravile). U igri se poljubac ne uzima baš onako kako bi se uzeo inače, kad bi ga dala koja od mladih mladoj prijateljici svojoj (Dimitrijević 2003: 94).

Ljubavnoj/ lezbejskoj vezi, kao relativno uobičajenoj pojavi u haremskoj zajednici, suprostavljena je zakonski konstituisana veza između dve žene – *ortakinje* (supruge istog čoveka) koja počiva na konstantnom osećanju mržnje:

Gospoja, ovde u odaji ima ljubavi. Ali ima i mržnje. Pogledaj druge dve: onu postariju, do Ajše-hanume, i onu mladu, do Zehre. (...) Bezbeli se mrze kad neće da žive u jednoj kući. Mustaf-aga je kod mlade dva dana, kod stare četiri. Boji se da mu se stara ne rasrdi, pa da ga baci – jer ona je mnogo bogata (Dimitrijević 2003: 76).

Nameće se zaključak da turski odnos prema seksualnosti, kao konceptu rasplinutom između biološkog, društvenog i fizičkog, funkcioniše na nekoliko nivoa: kroz teorijsko poštovanje religioznih i moralnih zakona, i u skladu s tim strogo utvrđeni binarizam: muška dominacija – ženska potčinjenost, ali i kroz životnu praksu koja se zasniva na modeliranju ovih pravila, u skladu sa potrebama pojedinaca, praktikovanjem homoseksualnih/ lezbejskih odnosa, koji se prećutno prihvataju kao neminovnost rigidnog sistema i paralelno s tim: potpuna sloboda u istraživanju i pomeranju granica seksualnog zadovoljstva – upotrebom oba pola (ženskog i muškog), različitih uzrasta (odraslih, kao i dece) i rodnim transformacijama (transvestija, evnusi i pedofilija).

U misteriji haremskog života, lezbejska praksa deo je ženske verbalne i neverbalne komunikacije, kao i transvestije (maskiranje pojedinih žena u mušku odeću i u skladu s tim seksualni akt s drugim ženama). Lezbejstvo se prećutno prihvata kao potreba za izražavanjem žene kao seksualnog bića koja svoje biološke, emotivne i seksualne potrebe usmerava na objekat koji joj je dostupan, poznat i blizak – drugu ženu. Samim tim, lezbejstvo se ne posmatra kao anomalija, oblik ludila, hysterije i bolesti, što je bilo uobičajeno mišljenje psihoanalitičkih krugova u zapadnom svetu sve do kraja prve polovine 20. veka.

Haremski seksualni alteritet primarno proističe iz neprirodne sredine u kojoj žene žive, bez muškog elementa. One su prinuđene da svoje prirodne seksualne i emotivne potrebe realizuju kroz lezbejstvo – to je podsvesna reakcija koja podrazumeva prevenciju seksualnih frustracija i psihičkog nezadovoljstva. Činjenica je da se homoseksualnost u velikoj meri javlja na mestima polne segregacije ljudi. Stoga su žene prinuđene da uspostave u haremu strukturu – hijerarhiju u međusobnim odnosima, koja ujedno zadovoljava ne samo njihove biološke i duhovne potrebe, već i emotivne i seksualne.

Možemo postaviti pitanje da li se lezbejstvo u haremu uopšte može označiti kao vid seksualne *Drugosti*, ili je to samo prirodna reakcija na apstinenciju koju im

religija i društvo nameće. Ova dilema je u skladu sa teorijama Mišela Fukoa koji je tvrdio da je homoseksualnost samo iskonstruisana iskustvena kategorija. Data teorija se može primeniti i na žene, jer su motivi isti – lezbejstvo je kompleksna alternacija heteroseksualnosti i ujedno seksualno određenje izvesnog broja žena, ali takođe i (česta) prirodna reakcija osoba koje su fizički prisiljene na heteroseksualnu apstinenciju ili ograničavanje (u haremima, zatvorima i dr.).

Ovaj umetnički segment *Pisama iz Niša o haremima* predstavlja antropološku i rodnu ekspertizu ženske seksualnosti u turskom haremu. Usled svoje inovativnosti, transparentnosti i feminističke orijentisanosti, nije mogao da bude prepoznat u tradicionalnoj kulturi sa naglašenim muškim principom. Tek sada tekstu možemo pristupiti otvoreno, objektivno i kompleksno, oslobođeni verskih, rodnih i nacionalnih predrasuda i straha od *Drugog*.

LITERATURA

- Dimitrijević, Jelena. 2003. *Pisma iz Niša o haremima/ Đul-Marikina prikažnja*. Niš: Prosveta.
- Drejk, Džonatan. „Porok u Turskoj”. <http://gay-serbia.com/istorija/2007/07-01-30-homoseksualnost-u-turskoj/index.jsp?aid=2609> (12. 11. 2010.)
- Federmajer, Eva. „Nova crnkinja i maskarada”. http://www.womenngo.org.yu/sajt/sajt/izdanja/zenske_studije/zs_s10/crnac.html (7. 09. 2010.)
- Fuko, Mišel. „Povijest seksualnosti 3”. http://sh.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault_i_queer_teorija#Foucaultova_mo.C4.87_i_E2.80.9Enastanak.E2.80.9C_homoseksualnosti. (17. 08. 2010.)
- Lewis, Reina. 2004. *Rethinking Orientalism: Women, Travel, and the Ottoman Harem*. London. New Brunswick: Rutgers UP.
- Ljevaković, dr Enes. 2003. „Blud i prostitucija u svjetlu islamskog učenja i šeriatsko-pravnih propisa”. *Glasnik Rijaseta IZ-e u BiH*. 11–12: 24–27.
- Said, Edvard. 2000. *Orijentalizam*. Zemun/ Beograd: Biblioteka XX vek. Čigoja štampa.
- Slapšak, Svetlana. 1998. „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević”. Beograd: *Profemina* 15/ 16: 138–148.

Jovana M. Reba

GENDER AND TRANSVESTY IN JELENA DIMITRIJEVIĆ'S HAREM'S DISCOURSE

Summary

This paper discusses the controversial part of the travelogue *Letters from Niš about harems* (1897), written by Jelena Dimitrijević (1862–1945) a remarkable and original woman who with her art pieces, ideas and active travelling overcame the boundaries of Serbian patriarchal reality at the turn from the 19th to the 20th century. According to the postulates accepted in contemporary feminist and imagologist theories, it analyses the following elements: the observation of harem's culture and approach towards female sexuality and lesbian practice in a patriarchal society. By the examples from the text, it is demonstrated how Jelena Dimitrijević demystifies harem's essence logged by taboos, prejudice and erotic connotations. In concluding remarks it is said that the writer (in his travelogue report) revealed a female subculture that symbolizes resistance to male domination on the social, cultural and sexual level. Turkish attitude toward sexuality, as biological, social and physical concept, applies to several levels: as the theoretical respect for religious and moral law, but also through living practices, based on modeling of these rules (the practice of homosexual/ lesbian relationships) which is a consequence of the rigid system, but also includes the freedom in moving the boundaries of sexual pleasure. In conclusion it is emphasised that Jelena Dimitrijević overcame the boundaries of Serbian female literature and approached international feminist discourse with her works. That gives her a dominant role in future establishing of the history of female literature.

Key words: feminist theory, harem's literature, transvesty, otherness, lesbianity.